

2-АПТА.

Бүгүнкү сабагыбыздын темасы өткөндө айтылганда жазуу деген эмне, анын жаралышы, тарыхы, өнүгүп-өзгөрүшү тууралуу болмокчу.

- **Жазуу деген эмне?**

Жазуу деген - кептин / речтин / катталышы. Ал кептин тигил же бул элементи туюнтуучу графикалык белгилердин жана сүрөттөрдүн жардамы аркылуу ишке ашат.

- **Жазуунун 4 тиби / түрү аныкталган:**

1. Пиктографиялык жазуу.
2. Идеографиялык жазуу.
3. Муун жазуусу.
4. Тыбыш жазуусу.

Эми ушулардын ар бирине токтолуп кетели.

а/. Пиктографиялык жазуу - бул, эң байыркы жазуу. Мында туюнтма катары бүтүндөй бир кабар билдирүүчү сүрөттөр (пиктограммалар) колдонулган.

б/. Идеографиялык жазуунун жазма белгиси бүтүн бир сөздү же анын таанымал бөлүгүн туюнтат.

Бул жазуунун эң байыркы системалары төмөндөгүдөй болгон:

- **Египет жазуусу** - б.з.ч. 4-миң жылдыктын 2-жарымынан баштап
- **Шумер жазуусу** - б.з.ч. 4-миң жылдыктын 2-жарымынан баштап
- **Байыркы Хинди жазуусу** - б.з.ч. 3-миң жылдан тарта
- **Крит жазуусу** – б.з.ч. 3-миң жылдык менен 2-миң жылд. башынан
- **Кытай жазуусу** - б.з.ч. 2-миң жылдыктан тарта.

Азыр идеографиялык жазууну кытайлар гана колдонушат.

в/. Муун жазуусунун белгилери аркылуу жеке-жеке муундар белгиленет. Бул жазууну көбүнчө сөздөрүндө муун саны аз тилдегилер урунат.

Азыр муун жазуусу Индияда, Японияда, Эфиопияда, Кореяда колдонулат.

г/. Тыбыш жазуусунун белгилери жеке-жеке тыбыштарды туюнтат. Жазуунун бул түрү - үнсүз тыбыш жазуусу (*мында үнсүз тыбыштар гана көрсөтүлөт*) жана вокалдык-тыбыштык жазуу (*үндүү, үнсүз экөөнү тең билдирет*) катары белгилүү. *Үндүү тыбыш жазуусун сөздөрүнүн уңгусу үнсүз тыбыштан куралган элдер колдонот.*

Бул жазуу башка жазуулардан жөнөкөй болгон. Ошондуктан дүйнө элдерине бул жазуу тез тараган. Анын негизинде *еврей, араб, уйгур, монгол, манжур, грузин, армян* жазуулары жаралган деген божомолдор / пикирлер бар.

Батышта болсо финикия жазмасынын таасири менен *грек жазуусу*, грек жазуусунун таасиринде *латын жазуусу, славян кириллицасы* түзүлгөн.

Эми кыргыз жазуусу тууралуу сөз кылсак.

Биз дайыма, кыргыздар эзелки, байыркы улут, эл, анын тарыхы да, маданияты да алыста деп келебиз. Бул жөн жерден айтылган сөз эмес. Тарых тастыктап, аныктап берген далилдер. Андыктан байыркы элдин байыркы жазуусу, салт-санаасы, үрп-адаты болгон.

Кыргыз жазууларынын тарыхы тереңде экендигин далилдеген көптөгөн аныктамалар бар. Анда аларды карап көрсөк.

• Кыргыз жазуусу.

Кыргыз жазуусу - Борбордук Азиядагы жана Саян-Алтайдагы эң байыркы жазма маданияты болуп саналат.

Кыргыз жазуулары негизинен таш эстеликтеринде, шынаа сымал тактайчаларда, идиш-аяк жана башка буюмдарда сакталып калган.

Кыргыз жазууларынын таралган аймагы да кенен. Тигил жагы Хакасия, Тува, Тоолу Алтай, Красноярск, Монголия, бул жагы Талас, Кочкорго чейинки аймакты камтыйт. Ушунун өзү эле кезинде кыргыз жазууларынын маани-маңзы канчалык экендигин көрсөтүп олтурат.

Керек болсо *38 тамгадан* турган алфавит жана ошол кезде иштелип чыккан жазуу системасы соңку доорлордогу кыргыз тилинин, Кыргыз каганатынын *мамлекеттик расмий иш кагаздарын* жүргүзүүдөгү керектөөлөрдү толук канааттандырып турган.

Мисалы, Америкалык илимпоз Каннен Катинер “**Дүйнө тилдери**” деген китебинде, “*Эгер изилдөөлөргө таянсак, түрк элдеринин ичинен эң байыркысы кыргыздар экенин көрөбүз. Алардын жазма эстеликтери мындан 2000 жыл илгери эле кезигет*”- деп жазган.

Ал эми айрым окумуштуулар болсо Енисей кыргыздары андан да мурда Аршакиддер империясы учурунда эле *арамей жазуусуна* негизделген бир жазууну колдонушканын айтышкан.

Мисалы, илимпоз окумуштуу Ч. Үмөталиева “*кыргыздардын, хакастардын жана алтайлыктардын* ата-бабалары бир тилде, байыркы кыргыз тилинде сүйлөшкөн”- деп жазган.

Түрк тилдерине *кыргыз, казак, өзбек, азербайжан, түркмөн, татар, башкыр, чуваш, якут, каракалпак, тува, балкар, кумук, хакас, алтай, карачай, крым татарлары, уйгур, гагауз, ногой* ж.б. элдердин тилдери кирип, алардын негизин кыргыз тили түзгөндүгүн көптөгөн окумуштуулар айтып, жазып келишет.

Чоң таштарга, аска беттерине чегилген байыркы рун сымал Орхон-Енисей түрк алфавити 6-7 – кылымдарда пайда болуп, 10-12 – кылымдарга чейин колдонулуп келген. Мындай жазуу эстеликтери Енисей, Саян, Тува, Монголия, Талас, Кочкор өрөөндөрүнөн табылган.

Ал жазуулар тууралуу биринчи жолу 1893-жылы Даниялык илимпоз Томсен жана орус окумуштуусу, түрк таануучу Радлов аныктап чыккан.

Ал эми түрк тилдерин изилдөөчү Малов деген окумуштуу “*Енисейлик түрктөрдүн жазуусу*” деген эмгегинде “*5-кылымдагы енисейлик жазуу эстеликтеринин тили - байыркы кыргыздардын тили*”- деп аныктама берген экен.

Кыргыз окумуштуусу Четин Жумагуловдун эсеби боюнча жазылган эмгекте акыркы 100 жыл ичинде 20 рун жазуусу табылган.

Ал эми “**Син Тан шу**” деп аталган 11-кылымдагы кытай тарыхы боюнча жазылган эмгекте кыргыздардын жазуусу жана тили уйгурлардыкына окшош делет.

Кытай окумуштуусу Вын Шындын жазгандарын мисал келтирсек ашык болбойт го деп ойлойм.

Ал, “кыргыз улуту байыркы улут. Алар эң башында Энесай дайрасынын бойлорунда жашаган, тарыхта “*жиенкүн*”, “*чикүн*”, “*шиягас*” “*кыргыз*”, *буйрут*” деген аттар менен аталган.

Бирок, байыркы кыргыздар кандай жашаган, үрп-адаттары кандай эле, диний ишеними кандай болчу дегендерди билүүчүлөр көп эмес. Ошого биз бул жерде байыркы кыргыздардын турмушунан кээ **бир барчаларды (бөлүктөрдү) гана тааныштырып өтөбүз.**

Түркү тилинде сүйлөй турган улуттардын ичинде кыргыздар эң байыркы улуттардын катарына кирет. Ал эми мамлекетибизде (*мында Кытай мамлекети айтылып жатат*) жазылган тарыхый маалыматтарда жана чет мамлекеттик окумуштуулардын жазма

эстеликтеринде түрк тилиндеги улуттардын ичинде эң абал (*алгач, биринчи, мурда*) жазуу иштеткен улут кыргыздар экендиги айтылат.

Мисалы, Франциялык илимпоз Шавас, Даниялык Фелет, Томсон деген адамдардын карашынча “Жаңы эрадан” (б.з.) кийинки 5-кылымда кыргыздар “*роник*” жазуусу деген жазууну колдонгон. Бул жазуу орхон-энесай жазуусу, болбосо байыркы түрк жазуусу деп аталат. Бул жазуу кийинче (*кийинчерээк, кийин*) кыргыздар аркылуу *түрктөргө, карлыктарга, уйгурларга* тараган. Түрктөр, уйгурлар бул жазууну (*жаңы эрадан кийинки 8-кылымда*) колдонгон. Буга караганда кыргыздар түркү тилинде сүйлөшө турган улуттар ичинде эң алдыңкы маданиятка ээ улуттардын бир деп айтууга болот эле.

Жана американын аскер тилчиси Карнес өзүнүн “Дүйнө тилдери” деген эмгегинде “*биздин билгендерибизге негизденгенде эң байыркы туркү улут - кыргыздар болуп эсептелет. Алардын жазма эстеликтери жаңы эрадан 200 жыл мурда эле бар болгон*” – дейт.

Мындан башка мамлекетибиздеги тарыхчыларыбыздан жолдош Анвар Байтур өзүнүн тарыхый эмгектеринде байыркы Энесай кыргыздары жаңы эранын 5-кылымдарынан баштап кадимки парсиянын (*персия болушу мүмкүн*) **арамай жазуусуна** негизделген 40 тамгадан турган бир түрдүү жазуу колдонгондугу, ошондой эле байыркы кыргыз жазуусу менен жазылган таш жазма эстеликтер Кыргызстандын Талас өрөөнүнүн тегерегидеги Айры - Таш, Алтабай, Тамой, Кызыл -Жыра, Элегеш, Токмок сыяктуу жерлерден табылгандыгы жөнүндө бир кыйла маалыматтарды берет.

Байыркы кыргыздардын колдонгон жазуусу ошол тарыхый доордогу өздөрүнүн коомдук турмушундагы нерселерди тамгалар аркылуу сүрөттөө негизинде жаралгандыгын байкоого болот.

Мисалы, “I” тамгасы жаанын огунун (*жебенин*) турпатына негизделип жасалган. Муну “ок” деп окуган. Кыргыздын боз үйүнүн көрүнүшүнө карап “л” тамгасын жараткан. Бул тамганы болсо “эп” деп окугандан сырткары “үй” деп окуган. Өз кезинде кыргыздар бул жазууну “бака бут жазуусу” деп аташкан экен.

Мындай жазууларды кыргыздар ислам динин кабыл алганга чейинки аралыкта колдонуп, жаңы эранын (*доордун, замандын*) 14-кылымынын алгачкы жылдарында кыргыздар байыркы Энесай жазуусун таштап, чагатай жазуусуна көчкөн”.

- 1929-жылы 29-ноябрда кыргыз жазмасын арап алфавитинен латын алфавитине 1930-жылдын 1-январынан өткөрүү боюнча Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму чечим кабыл алат.
- Ал эми 1941-жылы 31-январда латын алфавитиндеги кыргыз жазуусун орус алфавитине (кириллицага) которуу жөнүндө мыйзам чыккан.
- Филология илимдеринин доктору Магомед Исаев “СССР элдеринин тилдери жөнүндө” деген эмгегинде кыргыз тилин өзгөчө карап, аны тарыхый планда 3 доорго бөлгөн:

а/. Байыркы кыргыз тили - 8-9-кылымдар

б/. Орто кыргыз тили - 10-15-кылымдар

в/. Жаңы кыргыз тили - 15-кылымдан тартып

Совет мезгилинде иш кагаздары дээрлик орус тилинде жүргүзүлүп келген. Мындай саясат оң жактары менен бирге эле кыргыз тилинин колдонуудан чыгып калуусуна, жакырданып, айрым сөздөр архаизмге айланып кетүүсүнө алып келген.

1983-жылы 23-сентябрда, али СССР урай электе эле кыргыз тилинин мамлекеттик макамга ээ болушу кыргыз эли үчүн чыныгы тарыхый окуя болгон.

Жоголуудан сактап калууну көздөгөн эл ириде тилин сактоого, өнүктүрүүгө, жайылтууга аракет кылат. Анткени тил сакталса, дил сакталат.

Мисалы, 1957-жылы Малайзия эгемендик алган. Он жыл өткөндөн соң, 1967-жылы **малай тили** улуттук тил деп жарыяланган. Ошол кезде өлкөнүн калкынын 20 пайызы гана малай тилин билүүчү. 1972-жылы калктын 90 пайызы малай тилинде сүйлөй баштаган. Болгону 5 жыл аралыгында эле ушундай деңгээлге жетишкен.

Тилге байланыштуу дагы бир мисал. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын акырында Япониянын Хоккайда аралында өздөрүнүн **айну тилинде сүйлөгөн 8 гана адам** калган экен.

Арменияда болсо өз тилин таза сактоо үчүн балдар тарых сабагын армян элинин байыркы кол жазмалары сакталуучу Матенедаранда окушат экен.

Негизи дүйнөдө 7 миңдей тил, 2,5 миң улут бар. 192 улут эгемен элди түзөт. 83 тил кеңири тараган.

Тилдин бай экендигин көп нерседен көрүүгө болот. Мисалы жылкы жаныбарды эле алалы. Орустар жылкыны 18-20 дай сөз менен сүрөттөсө (*атаса*), жылкыны кыргыздар 800 дөй сөз менен сүрөттөшөт экен.

ТАПШЫРМА: Ушул жерден силерге тапшырма берейин. Жылкы баласын кыргыздар кандай сүрөттөй тургандыгын билгениңерче жазып келсеңер.

Ал эми аскердик куралдар орус сөздүгүндө 100 дөй терминди камтыса, “Манас” эпосунда эле согуштук курал-жарактардын 200 дөй түрү айтылат.

Мындан да кызыгы кыргыз тилинде сары түстүн эле ондон ашык түрү бар.

Мисалы; сары, алтын сары, жез сары, кочкул сары, күлгүн сары, күңүт сары, сапсары, мла сары, ак саргыл, саргыч, чийкил сары, эжигей сары...

Дагы бир мисал келтирип кетейин. Орус тилиде “**оору-болезнь**” деп бир эле сөз менен айтылат. Кыргыз тилинде болсо жаныбардын оорусу - “**ылаң**”, өсүмдүктүн оорусу - “**илдет**”, адамдыкы - “**оору**”, “**сыркоо**”, “**дарт**”, “**кесел**” деп айтылат. Муну менен оорунун түрүн жана абалын билсе да болот.

Тил жоголсо дил жоголот. Аны менен кошо улуттук маданият, улуттук аң-сезим, акырында барып улуттун өзү жоголот.

Андыктан, иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүп, бири-бирибиз менен кыргыз тилинде пикир алышып, баарлашып, адабий тилдин эреже-талаптарын туура сактасак - тилибизди сактап гана калбастан, андан ары байытып, өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөөрүн эстен чыгарбайлы.

2009-жылы болгон эл каттоонун жыйынтыгында Кыргыз Республикасында кыргыз тилин **3 миллион 830 миң 556 адам** өз эне тили катары билээрин көрсөтүшсө, **271 миң 187 адам** кыргыз тилин экинчи тил катары биле тургандыгын белгилешкен.

Бул, ошол кездеги өлкөдөгү жалпы калктын 76 пайызы кыргыз тилинде сүйлөйт дегенди билдирет.

Ал эми **1 миллион 720 миң 693** адам орус тилин билише тургандыгын көрсөтүшкөн. Ошондо **2 миллион 109 миң 863** адам кыргыз тилинде гана таза сүйлөйт дегенди билдирип турат.

Дүйнө жүзү боюнча болжол менен кыргыз тилинде **5 миллион 100 миң адам** сүйлөйт экен.

Кошумча маалымат:

- Кыргыз адабий тилинде 36 тамга бар.
- 1940-жылы орус арибинин 33 тамгасынын негизинде “ө”, “ң”, “ү” кыргыз тамгалары кошулуп 36 тамга болуп түзүлгөн.

Араб жазуусу расмий түрдө Кытайдын Синцзянь_Уйгур Автоном районуна кирген Кызыл-Суу Кыргыз Автоном облусунда, Или-Казак облусунда, Пакистан жана Афганистанда колдонулат.

Мына ушундай маалыматтардан улам, биз, кыргыздар жөнөкөй эле улут, эл, калк эмес экенибизди дайыма сезип, сыймыктанып жүрүшүбүз керек. Анан дагы “биз аз элбиз, жерибиз деле чакан” деп асан кайгы тартып, кейип-кепчий бербей, өз мамлекетибиз, өз жерибиз, өз элибиз, өзүбүздүн туубуз, гимнибиз, эн башкысы улут экенибизди аныктаган тилибиз, тиллибизге жараша дилибиз, байыркы тарыхыбыз, маданиятыбыз, каада-салтыбыз, үрп-адатыбыз, жазуубуз бар эл экенибизди даңазалап, аны бекем сактай билишибиз керек. Ал үчүн, илим-билимдүү болуп, ата-мекенибизди сүйүп, атын чыгарып иштеп-жашаганга умтулганыбыз оң.

Дүйнөдө нечендеген эл, улут, мамлекет жок болуп кетип жатат. Канчалары өз тилине, Эгемендүүлүгүнө ээ боло албай эңсеп-зарлап келишүүдө. Мына ушунун баркын билишибиз керек.

Демек, кыргыз жазуусунун, кыргызча жазуунун, анын ичинде иш кагаздарын туура, сапаттуу, сабаттуу жазуу, алар менен туура иш жүргүзүүнүн мааниси, ролу чоң экендиги талашсыз.

Эмесе, эмки сабагыбыз иш кагаздары мамлекеттик тилде кандай жазылат дегенден башталат. Адегенде эле арыз, өмүр баяндан баштайлы.